

یک نگاه به دو کتاب

درباره مشروطیت

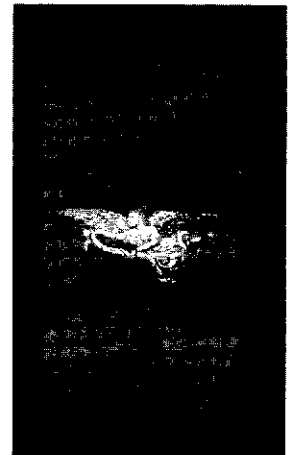
● محمدرسول دریاگشت

۱- انقلاب مشروطیت ایران نویسنده ادوارد براون، ترجمه مهری قزوینی، انتشارات کویر، ۱۳۷۷

محققانی که در پیدایش مشروطه و تاریخ آن غوررسی دارند، به این کتاب پروفیسور براون کم و بیش رجوع می‌دهند. طبعاً یکی از منابع معتبر برای کسب آگاهیهای مطمئن از نهضت عظیم مشروطه و حرکت گسترده اجتماعی قلمداد می‌شود. اسم اصلی کتاب که در بالای صفحه شناسنامه کتاب در صفحه دوم عنوان شده بدین قرار است:

The Persian Revolution of ۱۹۰۵ - ۱۹۰۹
Edward Browne
Frank Cass Co. Ltd, ۱۹۶۶

این کتاب در سال ۱۹۱۰ تألیف گردید. ظاهراً چند بار هم در خارج از ایران تجدید طبع شده است. کتاب مذکور را مرحوم احمد پژوه (مبشر همایون) با نام انقلاب ایران در سالهای ۱۹۰۵ - ۱۹۰۹ ترجمه نمود و کانون معرفت در تهران آنرا چاپ کرده است. در ایران بیشتر به نام انقلاب مشروطیت معروفیت دارد. در حقیقت باید گفت کتاب حاضر چاپ و ترجمه جدید همان اثر است، اما به این نام. کتابی را که مرحوم پژوه ترجمه کرده بود در سالهای (۱۳۲۹ چاپ اول - ۱۳۳۸ چاپ دوم) منتشر شده است. در خصوص نکته‌ای که در مقدمه کتاب آمده و آن اینکه: «کتاب حاضر با عنوان انقلاب ایران که اینک ترجمه کامل آن پس از قریب هفتاد سال از تألیف آن عرضه می‌شود...». این سؤال مطرح می‌شود که مقصود از هفتاد سال چیست؟ در این رابطه اشاره به دو

این کتاب بطریق یادکار و ارمغان
بریت گرامی خود میرزا عیسی خان صدیق لادم
در دارالعلم کمبریج انگلستان نم ۱۱ شوال
المکرم ۱۳۳۴ مطابق ۱۱ اگست ۱۹۱۴

نمونه ای از دست نوشته ادوارد براون

سه موضوع ضروری به نظر می‌رسد: اولاً تاریخ و امضای براون در پایان پیشگفتار کتاب چنین است: «ادوارد. جی. براون ۳۰ سپتامبر ۱۹۱۰» ثانیاً در صفحه پایانی کتاب، دستخط ادوارد براون که نسخه‌ای از چاپ شده اولیه را به میرزا عیسی خان صدیق اعلم در دارالعلم کمبریج انگلستان اهداء نموده بود، تاریخ ۱۱ شوال المکرم ۱۳۳۴ مطابق ۱۱ اگوست ۱۹۱۶ دارد. ثالثاً خود براون هم که در سال ۱۹۲۶ در گذشته بوده است. ناشر انگلیسی هم این کتاب را در سال ۱۹۶۶ منتشر نموده است. بنابراین مشخص نیست که ماخذ این هفتاد سال چیست؟ شاید منظور، سال درگذشت براون باشد که حدود هفتاد و چند سال با تاریخ چاپ این اثر حالیه در ایران فاصله دارد. البته تصور می‌شود همان نسخه چاپی اولیه که به صدیق اعلم اهداء شده بود، عیناً بدون توجه و آگاهی از سوابق قبلی آن، ترجمه و منتشر شده، و این اسم تازه را هم روی آن گذاشته‌اند. ترجمه فی الواقع جدید است. ادوارد براون ایران شناس مشهور و برجسته، زاده سال ۱۸۶۲

◀ ادوارد براون با شوقمندی زیاد در مجامع مختلف اروپایی شرکت می نمود و سخنرانی هائی در دفاع از مشروطه خواهی ایرانیان ایراد می کرد. همواره به گونه ای توجه خود به ایرانیان و فرهنگ آنان را ابراز می داشت

انگلستان طبع کرده بوده است. فهرست کاملی از نوشته های او به دست نیامد. بعضی از آثار قلمی وی در ایران با نامهای متفاوتی چاپ شده که گاه گمراه کننده و مخمل فهم خواننده است. حدود ۲۵ فقره از تألیفات او به دست آمد که اینجا نقل می شود. امید است برای خوانندگان و پژوهشگران تا حدودی مفید فایده بوده باشد.

. مقاله شخص سیاح (متن و ترجمه انگلیسی) ۱۸۹۱

. ترجمه تاریخ جدید (نوشته حسین همدانی) ۱۸۹۳

. یک سال در میان ایرانیان ۱۸۹۳

. فهرست نسخ دستنوشته فارسی کتابخانه دانشگاه کمبریج

۱۸۹۶

. سیاهه نسخ دستنوشته مسلمانان (به خط عربی) محفوظ

در کتابخانه دانشگاه کمبریج ۱۹۰۰

. فهرست دو مجموعه نفیس دستنوشته فارسی و عربی در

کتابخانه اداره هند (به اتفاق E.D.Ross) ۱۹۰۲

. ترجمه خلاصه تاریخ طبرستان ابن اسفندیار ۱۹۰۵

. ترجمه قانون اساسی ایران ۱۹۰۸

. خلاصه ای از وقایع اخیر ایران (با ۴ سند مهم) ۱۹۰۹

. تاریخ گزیده حمدالله مستوفی (متن فارسی با مقدمه

انگلیسی) ۱۹۱۰

. انقلاب در سالهای ۱۹۰۵ - ۱۹۰۹ در ایران ۱۹۱۰

. روزهای سخت ایران ۱۹۱۱

. فرمانروائی هراس در تبریز ۱۹۱۱

. چاپخانه و روزنامه نگاری در ایران ۱۹۱۳

. چاپخانه و شعر در ایران جدید ۱۹۱۴

. تأثیرات و تأثرات دینی ایران ۱۹۱۴

. نهضت مشروطه خواهی در ایران ۱۹۱۸

. ضمیمه سیاهه نسخ دستنوشته مسلمانان محفوظ در

کتابخانه دانشگاه کمبریج ۱۹۲۲

. تاریخ ادبیات ایران (چهار جلد) ۱۹۰۲ - ۱۹۲۴

. تصحیح تذکره الشعراء دولتشاه سمرقندی؟

. جلد دوم لباب الالباب محمد قزوینی (جلد اول به تصحیح

علامه قزوینی است) ؟

تعدادی از تألیفات معروف براون از این قرار است: کتاب یک

سال مابین ایرانیان مربوط به سال سفر او به ایران است (۱۳۰۵ /

۱۳۰۶ قمری). این کتاب را مرحوم ذبیح الله منصورى سالهای

خیلی پیش ترجمه و منتشر کرده و در حال حاضر بکلی نایاب

است. تاریخ ادبیات در ایران که به «تاریخ ادبی» هم شهرت دارد.

براون این دوره از تاریخ ادبیات را در طی بیش از بیست سال

و در گذشته به سال ۱۹۲۶، استاد تاریخ و ادبیات فارسی و عربی از کمبریج بود. سالهایی از ایام جوانی را درس طبابت خوانده، ولی ناتمام گذاشت. از ۱۸ سالگی به یادگیری زبان فارسی همت ورزید. در اثر مطالعات و تأثیر نوشته های کنت دوگوبینو، از نویسندگان مشهور فرانسه که بین سالهای ۱۲۷۱ تا ۱۲۸۰ قمری در ایران نایب سفیر و وزیر مختار بود و کتابهای متعدد از وقایع و حوادث داخلی کشور ما نوشته بوده، او در ۲۷ سالگی به ایران آمد و یک سال در کشور ما زیست. (از صفر ۱۳۰۵ تا صفر ۱۳۰۶ قمری). حاصل این سفر کتاب یک سال در میان ایرانیان است که در سال ۱۸۹۳ / ۱۳۱۰ قمری تألیف نمود. بعدها این کتاب در ایران توسط مرحوم ذبیح الله منصورى ترجمه و چاپ شده است. براون در این کتاب علاقه مندی و تمایلات خود به مسائل ادبی و فرهنگی ایران را نوشته است. طی سالهای ۱۳۲۳ الی ۱۳۳۲ قمری در جراید آن ایام در باب فرهنگ و ادب ایرانیان مقالاتی می نوشت. با شوقمندی زیاد در مجامع مختلف اروپایی شرکت می نمود و سخنرانی هائی در دفاع از مشروطه خواهی ایرانیان ایراد می کرد. همواره به گونه ای توجه خود به ایرانیان و فرهنگ آنان را ابراز می داشت. براون به هشت زبان اروپایی و آسیائی آشنائی و تسلط داشت. به سه زبان شرقی اسلامی، فارسی و عربی و ترکی استانبولی عمیقاً مسلط بود. آلمانی و فرانسوی و یونانی و لاتینی را هم خوب می دانست. تألیفات وی اعم از کتب و رسالات و مقالات بسیار متعدد است. علامه قزوینی شمار تألیفات او را ۱۸ کتاب مستقل، ۳۲ رساله مختلف بزرگ و کوچک و ۱۳ دیباچه بر کتب دیگران و مقالات فراوان در حدود «لایعد و لایحصی» در مباحث فرهنگی و ادبی می داند. البته براون سه سال قبل از مرگش (در سال ۱۹۲۳ / ۱۳۴۲ قمری) فهرست تألیفات خود را در

◀ براون در تاریخ نگاری سعی کرده بی طرفی را مدنظر قرار دهد، البته ذکر وقایع و حوادث مطمئناً درست است، اما گاه در بعضی قسمت ها به صورت گزینشی به آنها جهت داده است... گاه هم مناسفانه داوری نادرست ارائه می دهد. در ذکر چند مسئله سیاسی و اجتماعی هم بعضی را برجسته و بعضی را کم رنگ جلوه داده است

عکس دسته جمعی نمایندگان اولین دوره مجلس

براون به هشت زبان اروپائی و آسیائی آشنائی و تسلط داشت. به سه زبان شرقی اسلامی، فارسی و عربی و ترکی استانبولی عمیقاً مسلط بود. آلمانی و فرانسوی و یونانی و لاتینی را هم خوب می دانست

کتاب مورد نظر که به توصیف آن پرداخته شد در ۳۹۲ صفحه به قطع وزیری است. نه فقره عکس در ارتباط با موضوع، بین صفحات چاپ شده است. (کتاب اولیه حدود ۴۵ قطعه عکس داشته است). محتوای کتاب شامل یازده فصل است که پیوستگی موضوعی با هم ندارند. هر فصل مورد مستقل در ارتباط با وقایع مشروطه است. بعضی یادداشتها و احوالات میرزا رضا کرمانی به انتهای کتاب الحاق شده است. فصول کتاب را به ترتیبی که آمده است اینجا می آوریم: سیدجمال الدین پیشوای اتحاد اسلام / امتیاز تنباکو و تاریخ ایران / ترور ناصرالدین شاه / اعطای مشروطیت توسط مظفرالدین شاه / محمدعلی شاه و مشروطیت / موافقت نامه روس و انگلیس از دیدگاه ایران / کودتای ۲۳ ژوئن ۱۹۰۸ و انهدام نخستین مجلس / دفاع تبریز / سقوط تبریز و قیام ایالات / پیروزی ملیون، کناره گیری محمدعلی شاه و اعاده مشروطیت / جلوس احمدشاه و دعوت از مجلس دوم / یادداشتها / احوالات میرزا رضا کرمانی.

ادوارد براون با علامه محمد قزوینی و سیدحسن تقی زاده معاشرت و مراوده و دوستی عمیق داشت. طبعاً اطلاعات مفید و مستند ادبی و سیاسی از آنان کسب می کرده است. در این رابطه بنگرید به کتاب نامه های براون به تقی زاده، به کوشش عباس زریاب خوئی و ایرج افشار، انتشارات جاودان، ۱۳۵۴. براون در پایان کتاب مورد نظر در یادداشت مختصری می نویسد: «برای اکثر یادداشتهای ذیل مدیون دوست فاضل خود محمدابن عبدالوهاب قزوینی هستم که با لطف فراوان نمونه های غلط گیری این کتاب را در مرحله چاپ بازخوانی نمود. این گونه یادداشتها با گذاشتن دو حرف « M . M » در پایان هر یک از دیگر یادداشتها متمایز گردیده اند...». حدود ۲۵ فقره یادداشت مرحوم قزوینی در پایان کتاب آورده شده که طبعاً به اعتبار و صحت مطالب می افزاید.

براون در تاریخ نگاری سعی کرده بی طرفی و حقیقت گوئی را مدنظر قرار دهد، البته ذکر وقایع و حوادث مطمئناً درست است، اما گاه در بعضی قسمتها به صورت گزینشی بدنها جهت داده است. در مورد تحلیلهایش دفاع و جانبداری نسبت به محفل خاصی دیده می شود که با آنان ارتباط و خصوصیت داشت. گاه هم متأسفانه داوری نادرست ارائه می دهد. در ذکر چند مسئله سیاسی و اجتماعی هم بعضی را برجسته و بعضی را کم رنگ جلوه داده است. در ریشه یابی چند واقعه تا حدودی کوتاه آمده، فقط به ذکر آنها اکتفا کرده است. البته نگارنده در این نگارش قصد ورود به این مباحث و بازگشائی آن و تجزیه و تحلیل مسائل را ندارد، اما باید یادآوری گردد که جای پای تعصب و ملاحظات ویژه او در چند مورد به خوبی دیده می شود.

نوشت. هر جلد بخشی از دوران ادبی کشور ما را در برمی گیرد. بین سالهای ۱۳۱۱ تا ۱۳۶۹ شمسی با فواصل و به تدریج توسط مرحوم غلامرضا رشیدیاسمی، مرحوم علی پاشا صالح، نصرالله سیف یورفاطمی، فتح الله مجتبائی و بهرام مقصدادی ترجمه و چاپ شده است. تاریخ مطبوعات و ادبیات در دوره مشروطیت با همکاری محمدعلی تربیت. کانون معرفت این تاریخ سه جلدی را در سالهای ۱۳۳۵، ۱۳۳۷ و ۱۳۴۰ با ترجمه محمد محمدلوی عباسی و رضا صالح زاده منتشر نموده است. تاریخ زحمات ملت ایران برای تحصیل مشروطه خواهی ترجمه معتمدالسلطان احمدخان بوشهری، در ۸۳ صفحه در سال ۱۳۲۷ قمری در بوشهر به چاپ رسید. مطبوعات و اشعار جدید ایران که این کتاب سالهای پیش ترجمه و چاپ شده و اکنون نایاب است. بقیه نوشته های براون علی الظاهر هنوز ترجمه نشده است.

۲. گزارشهایی از انقلاب مشروطیت ایران نوشته محمدامین رسول زاده، ترجمه رحیم رئیس نیا، نشر شیرازه، ۱۳۷۷

انقلاب مشروطه در کشور ما طبعاً منشأ تحولاتی شد که اثرات هر یک را در جای جای تاریخ یکصد ساله اخیر دیده ایم. جاذبه این نهضت اجتماعی به جهاتی برای افراد غیربومی که خود همواره در زندگانی شور و تلاش داشته‌اند دلپذیر بود. یکی از این افراد متفکر که سرنوشت مملکت خویش و کشور ما را بسیار نزدیک و گره خورده می‌دید و هواخواه صادق انقلاب مشروطه بود، محمدامین رسول زاده است. وی متولد سال ۱۸۸۴ م / ۱۲۶۳ شمسی / ۱۳۰۱ قمری در باکو است. نام پدرش **اخوند ملاعلی اکبر** بود. تحصیلاتش را در مدرسه مختلط «مسلمانان - روس» در باکو و سپس در هنرستان حرفه‌ای آنجا به پایان رساند. در جوانی در حزب سوسیال دموکراتیک به فعالیت پرداخت و کارنویسندگی را از جوانی شروع کرد. در اوایل سال ۱۳۲۷ قمری / ۱۹۰۹ م. برای حل اختلافاتی که میان مجاهدان قفقازی و مسلمانان گرجی و ارمنی مقیم گیلان که همواره تحت حمایت و هدایت سازمانهای انقلابی قفقاز بودند پیش آمده بود به رشت رفت. یک ماه در آنجا اقامت گزید. سپس به هنگام فتح تهران توسط مجاهدین گیلانی و بختیاری به پایتخت آمد و طبعاً ناظر جریانات پرتلتهاب آن ایام در ایران بود.

محمدامین رسول زاده تا نیمه‌های سال ۱۳۲۹ ق / ۱۹۱۱ م. در ایران اقامت گزید و به جلفا و تبریز و ارومیه هم سفرهایی نمود و گزارشهایی از جریانهای اجتماعی آن مناطق را می‌نوشت که در کتاب مورد نظر گرد آمده است. پس از خروج از ایران به باکو رفت و حزب مسلمان دموکراتیک مساوات را در آذربایجان پایه‌گذاری کرد. آنگاه به ترکیه رفت و دو سال در آنجا مقیم شد. در سال ۱۹۱۳ به باکو بازگشت و به فعالیت حزبی و روزنامه‌نگاری پرداخت. پس از انقلاب روسیه، در سال ۱۹۱۸ در حالی که فقط ۳۴ سال داشت موجودیت جمهوری دموکراتیک آذربایجان را اعلام کرد و نخستین رئیس‌جمهور آنجا گردید. در سال ۱۹۲۰ پس از انحلال جمهوری آذربایجان به مسکو رفت و طی دو سال در آنجا به کار تدریس زبان فارسی و نگارش مقالات مشغول بود. در سال ۱۹۲۲ مجدداً به استانبول رفت و چند کتاب در زمینه زبان فارسی و ترکی و جمهوری آذربایجان به چاپ رسانید. اقامت او در ترکیه حدود ده سال طول کشید.

در سال ۱۹۳۱ دولت ترکیه به پاس دوستی با شوروی او را اخراج کرد. پس از این ایام به کشورهای آلمان، رومانی و لهستان سفر کرد و سالیانی دراز در این کشورها زیست و مقالات متعدد و کتابچه‌هایی منتشر نمود که بعدها این نوشته‌ها گردآوری و در باکو به چاپ رسید. در سال ۱۹۴۷ مجدداً به ترکیه بازگشت و آثار مکتوبی هم تا سال ۱۹۵۵ که سالمرگ اوست در ترکیه نشر داد. درباره او گفته‌اند که تجارب انقلابهای روسیه، انقلاب ترکهای جوان ترکیه و انقلاب مشروطیت ایران وی را فردی کارآمد ساخته بود. او را پس از فروپاشی شوروی «مطرح‌ترین شخصیت تاریخ آن سرزمین» دانسته‌اند. در ایران تنی چند از تاریخ‌نگاران، نامبرده را ستوده‌اند. دکتر فریدون آدمیت در کتاب **فکر دموکراسی اجتماعی در نهضت مشروطیت** او را نویسنده و اندیشه‌گر سیاسی برجسته و هوشمند نامیده و در همان کتاب ایضاً می‌نویسد: «رسول زاده درس فلسفه سیاسی خوانده، خاصه در اصول سوسیالیسم و سیر تحول اجتماعی مغرب زمین دانش

او گسترده است... او اندیشه‌گری با مایه، با ذهنی فرهیخته و فکری منظم و منطقی، بعلاوه در فضیلت اخلاقی از با فضیلت‌ترین مردان بود». دکتر عبدالحسین نوانی که شرح حال وی را در سال ۱۳۲۷ در مجله یادگار نوشت، درباره او و حیدرخان عمواوغلی می‌نویسد «دخالت کاملی در ایجاد و نهضت مشروطه و حفظ آن و سعی در تحریک و بیداری مردم داشته‌اند» و در جای دیگر نوشته «یک تن دیگر از مسلمانان قفقازیه که در تاریخ انقلاب ایران مؤثر و از عوامل بیداری و توجه ایرانیان به مظاهر مشروطیت و حریت به شمار می‌رود، محمد امین رسول زاده است. محمدامین از مردان فکور و خردمند شرق است». **ملک الشعرا**ی بهار نیز با احترام از وی و تأثیرپذیری سبک نگارش او اشاراتی دارد. * نامبرده با حیدرخان عمواوغلی انقلابی دیگر آذربایجان و هموطن خود دوستی و نزدیکی داشت، و نیز در ایران با سیدحسن تقی زاده همفکر و صمیمی بود. محمدامین رسول زاده را مدافع «اتحاد اسلام و اتحاد ترک» می‌دانند و معتقدند که نظریه پرداز گروه سوسیال دموکراتیک در ایران به هنگام شکل‌گیری مجلس دوم بود.

از محمدامین رسول زاده حدود ۱۲۰۰ مقاله به یادگار مانده است که طی سالهای متوالی در مطبوعات مختلف فارسی و غیره از قبیل ارشاد، ترقی، فیوضات، تکامل، یولداش، همت و غیره به چاپ رسیده است. (روزنامه ترقی که روزنامه‌های انقلابی و روشنفکری بود با کمک مالی سرمایه‌داران مسلمان باکو منتشر می‌شد). از میان نوشته‌های او حدود ۷۵ مقاله که مرتبط با وقایع مشروطیت و روشنگر بسیاری از وقایع و رویدادهای آن ایام (سال ۱۳۲۷ قمری) است در سال ۱۹۹۲ به وسیله پروفیسور شیرمحمد حسینوف در باکو گردآوری و چاپ شده بود که محتوای کتاب حاضر است. بیست مقاله از مجموع در ارتباط با انقلاب مشروطه و امور مربوط به ایران و درگذشت مظفرالدین شاه، اوضاع و احوال تبریز، حرکات و اقدامات محمدعلی شاه و مسائل دیگری در همین مقوله است که در بخش اخبار و مقالات جای گرفته، بخش بعدی مکتوبات ایران مشتمل بر ۵۳ مورد کلی از وقایع رشت و حرکات انگلیسیها و روسها در این منطقه وسیع (آستارا، گیلان، مازندران حتی قزوین) اقدامات انقلابیون، که نیمی از این مکتوبات از آذربایجان (تبریز و ارومیه) و مرتبط با وقایع مشروطه، سپس موضوع فتح تهران، در انتهای توضیحات و تعلیقات ۳۳ صفحه‌ای مترجم دانا که بسیار مستدل است و فهرست اعلام، محتوای این کتاب مفید و ارزنده است.

مترجم آگاه و بصیر که محقق توانا و کوشا در مسائل تاریخی یکصد ساله اخیر ایران است، این مجموعه را که ممتنع و مبسوط است به صورت مطلوبی ارائه نموده.

بی‌نوشت‌ها:

۱ - دوست محقق و فاضل گرامی جناب آقای رحیم رضازاده‌ملک این فهرست را در اختیار گذاشت.
* نقل شده‌ها در مقدمه مترجم بین صفحات ۱۲ تا ۱۶ آمده است.

۱ یکی از افراد متفکری که سرنوشت مملکت خویش و کشور ما را بسیار نزدیک و گره خورده می‌دید و هواخواه صادق انقلاب مشروطه بود، محمدامین رسول زاده (متولد ۱۸۸۴ م / ۱۳۰۱ ه. ق. در باکو) است

۲ درباره رسول زاده گفته‌اند که تجارب انقلابهای روسیه، انقلاب ترکهای جوان ترکیه و انقلاب مشروطیت ایران وی را فردی کارآمد ساخته بود؛ او را پس از فروپاشی شوروی «مطرح‌ترین شخصیت تاریخ آن سرزمین» دانسته‌اند